

De transformatie van religie

Onderzoek naar het secularisatieproces in het curriculum

Biedt het huidige schoolcurriculum leerlingen wel voldoende handvatten om te kunnen functioneren in een steeds sneller veranderende wereld? Verschillende projectgroepen van Curriculum.nu verkennen op dit moment deze vraag. De concrete gevolgen daarvan zijn vooralsnog onzeker. Toch is het goed om ons nu al af te vragen in hoeverre het huidige curriculum geschiedenis onze leerlingen inhoudelijk voorbereidt op hun rol als wereldburger.

Gijs van Gaans is leraaropleider aan de eerste- en tweedegraads lerarenopleiding van de Fontys Hogeschool te Tilburg.

Om de vraag anders te verwoorden: biedt het huidige curriculum de beste wetenschappelijke kennis, kennis die leerlingen in staat stelt op basis van nieuwe ervaringen, hun eigen kennis uit te breiden?¹ De afgelopen jaren bogen masterstudenten van de Fontys Lerarenopleiding Tilburg (FLOT) zich tijdens de cursus cultureel-mentale geschiedenis over deze vraag. In hoeverre klopt het narratief van het secularisatieproces, een proces dat in het curriculum nergens expliciet, doch zeker impliciet verteld wordt? Ik stel hier niet dat dit narratief bewust is verwerkt, maar slechts dat het gemakkelijk in de kenmerkende aspecten herkend kan worden. Naar mijn mening vertellen deze aspecten het volgende verhaal: religie vormde weliswaar een belangrijk verklaringmodel voor pre-industriële samenlevingen, maar verloor invloed naarmate de wereld wetenschappelijker kon worden verklaard (de zogenaamde onttoveringstheorie van Max Weber (Weber 1919)). Deze onttovering wordt geduid als een vooruitgang, aangezien godsdiensten vaak ook tot conflicten leidden en dus een negatief effect hadden op de samenleving.

Ridders van de Orde van de Heilige Geest van Montpelier schepen zich in voor een kruistocht. Illustratie naar een miniatuur uit een veertiende-eeuws Frans manuscript.

Een impliciet narratief

Godsdienst speelt binnen de kenmerkende aspecten slechts tot aan tijdvak 8 een rol als religieus fenomeen. Na 1800 wordt godsdienst vooral behandeld als een politiek of sociologisch verschijnsel. Zo worden ontkerkelijkheid en ontzuijing doorgaans besproken bij de sociaal-culturele veranderingsprocessen vanaf de jaren zestig, maar wordt er weinig aandacht besteed aan ontwikkeling van nieuwe vormen van religiositeit en spiritualiteit, zoals de opkomst van new age of meer vrije vormen van spiritualiteit.

In eerdere tijdvakken wordt godsdienst tegenover wetenschap geplaatst, waarbij wetenschap – zeker impliciet – als de modernere van de twee wordt weggezet. In tijdvak 1 wordt de ontwikkeling van het rationele denken bij de Grieken afgezet tegen het meer godsdienstige denken van de culturen uit het Midden-Oosten. In tijdvak 7 wordt de verlichting expliciet in verband gebracht met religie.²

Hetzelfde tijdvakkenkader plaatst religie vaak expliciet in de context van conflictsituaties, bijvoorbeeld in de verspreiding van de islam, de

investituurstrijd, de expansie in de vorm van de kruistochten en de Reformatie. Het belang van religies als moderne bron van zingeving, bijvoorbeeld door de boeiende ontwikkeling van de Mariaverering tijdens de periode van de industrialisatie, wordt nauwelijks benadrukt.

Geen synoniemen

De onttoveringsthese wordt echter al langer betwijfeld, zeker in internationaal perspectief (Taylor 2007; Berger 1969). In plaats van over een seculiere tijd, spreekt men vaker van een post-seculier tijdperk. Deels komt dit nieuwe perspectief voort uit een andere definitie van religie, een definitie die zorgt voor een onderscheid tussen de termen 'religie', 'godsdienst' en 'geloof'. Onterecht beschouwen velen deze termen als synoniemen. Deze terminologische slordigheid is mogelijk het gevolg van de confessionalisering van het westerse christendom, hetgeen weer een gevolg van de Reformatie is. Kerkelijke autoriteiten in alle westerse christelijke tradities beschouwden vanaf de zestiende eeuw het aanhangen van hun versie van de juiste leer en niet zozeer het behouden van de juiste praxis als het criterium van de ware christen. In het Westen werden geloof en godsdienst daarom steeds meer als een geheel gezien. Studies van ideeën en praktijken onder brede lagen van de bevolking, zowel in het verleden als in het heden, doen ons echter beseffen dat voor veel gelovigen de toepassing van hun religie in het dagelijks leven belangrijker is dan een begrip van de theologie van hun denominatie. Daarom benadrukken tegenwoordig veel religiewetenschappers het belang van 'geleefde religie', de religie zoals deze in dat dagelijkse leven wordt geleefd (McGuire 2008; Orsi 2002). Religie wordt dan duidelijker onderscheiden van

godsdienst en omschreven als onze zingevende en fundamentele ideeën van hoe het bestaan in elkaar steekt, waarbij die ideeën zowel een aura van feitelijkheid krijgen als een bron van onze diepste waarden vormen (Geertz 1966). Een geloof in meta-cognitieve wezens, een kenmerk van godsdienst, wordt steeds minder een essentieel kenmerk van religie geacht. Daarmee kan godsdienst worden verstaan als een vorm van religie, niet als synoniem. Tevens wordt religie een belangrijk onderdeel van ieder menselijk leven. Zo beschrijft Gabriël van den Brink bijvoorbeeld hoe veel moderne Nederlanders een religieuze zingeving kunnen vinden in hun werk; werk is namelijk een belangrijke bron van zelfverwezenlijking en zingeving, iets wat hoort bij dit leven en waarin we onze waarden en normen concreet gestalte geven.

'Er lijkt sprake van differentiatie; religie neemt veel andere vormen aan, van fundamentalisme tot "ietsisme", van new age tot fervent atheïsme'

Vanuit dit perspectief lijkt religie niet zozeer te verdwijnen, maar eerder te transformeren. De godsdienstige vorm van religie lijkt inderdaad aan belang te verliezen, zeker in de openbare ruimte of binnen de politieke instituties. Maar ze verdwijnt niet volledig. Eerder lijkt er sprake te zijn van een beweging van differentiatie; religie neemt veel andere vormen aan, van fundamentalisme tot aan 'ietsisme', van new age tot aan een fervent atheïsme.³ Terecht kan men zich afvragen in hoeverre het curriculum geschiedenis in dit opzicht wel de meest krachtige kennis aanreikt.

Christelijk leven

De cursus cultureel-mentale geschiedenis stelde de volgende concrete vraag: 'In hoeverre biedt de transformatie- en differentiatiethese handvatten om de sociaal-culturele ontwikkelingen vanaf de late middeleeuwen te duiden?' Er zijn een tweetal redenen om dit proces te bestuderen vanaf de middeleeuwen. Allereerst was er al vanaf op zijn vroegst de veertiende eeuw sprake van een diversificatie van de religieuze vormen in Europa. Meerdere personen en bewegingen probeerden op eigen wijze vorm te geven aan het christelijke leven, een vorm die meer aansloot bij een letterlijke lezing van de Bijbel en bijgevolg meer nadruk legde op de apostolische armoede en het zelf volgen van Christus. Sommige pogingen, zoals die van de katharen en de waldenzen, maar ook van Wyclif en Hus, werden als 'ketterse' actief tegengewerkt en vaak ook gestopt door de kerkelijke autoriteiten. Anderen verschilden qua opvattingen niet zoveel van deze 'ketterse', maar bleven dicht genoeg bij de kerkelijke traditie om ►

Gebrandschilderd raam in de gereformeerde kerk van Parpan, Zwitserland met Maarten Luther en Johannes Calvijn. Foto: Xenos, Wikimedia Commons.

1 Dit noem ik – naar de Engelse onderwijskundige Michael Young – 'krachtige kennis'. Dat is kennis die niet alleen gebaseerd is op de laatste wetenschappelijke inzichten, maar die ook zo georganiseerd is dat deze leerlingen in staat stelt om met die kennis zelf verder te werken. Krachtige kennis is daarmee een middel en geen doel op zich. Naar mijn mening omvat deze kennis zowel een kennisraamwerk als vakspecifieke vaardigheden of benaderingswijzen (Beneker & van Gaans 2018).

2 Kenmerkend aspect 27 luidt immers: 'Rationeel optimisme en "verlicht denken" werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen.'

3 Voor enkelen gaat het mogelijk wat ver om atheïsme als religie te duiden. Toch durf ik dat vanuit een fenomenologische benadering best aan. Ook atheïsten als Richard Dawkins hebben een duidelijk wereldbeeld, dat voor hen feitelijk is, dat gekoppeld is aan hun normen en waarden en wat hen in staat stelt deze om te zetten in handelingen.

4 De humanistische canon plaatst Darwin wel onder de atheïsten: humanistischecanon.nl.

5 Verschillende vormen van christendom in Zuid-Amerika, Afrika en Azië wijzen seculiere ideeën sterker af dan westerse vormen van dat geloof. Vanwege de natuurlijke bevolkingsgroei op die continenten zijn deze vormen numeriek sterk in opkomst. Daardoor krijgen deze christenen ook steeds meer invloed op de wereldpolitiek (Jenkins 2011). De wereldpolitiek van de toekomst kan dus aanzienlijk religieuzer gekleurd zijn dan het geschiedeniscurriculum doet vermoeden.

De Waldenzen (of armen van Lyon) waren aanhangers van de christelijke armoedebeweging, waarvoor ze als kettere vervolgd werden door de Katholieke Kerk. 244 Waldenzen bij Toulouse verbrand, prent van Jan Luyken, 1685. Rijksmuseum Amsterdam.

geaccepteerd te worden. Belangrijke voorbeelden van die laatsten waren de franciscanen en de Moderne Devotie. Soms was een poging tot diversificatie wel degelijk succesvol. Carlos M.N. Eire spreekt mede daardoor liever van een langere periode van reformaties dan van 'de Reformatie' (Eire 2016).

Ten tweede kunnen religie, wetenschap en magie in deze periode moeilijk van elkaar worden onderscheiden. Feitelijk verwijzen deze drie begrippen voor een groot deel van de Europese bevolking naar hetzelfde: beelden van hoe de wereld in elkaar steekt en hoe men die wereld kon beïnvloeden. Kerkelijke leiders benadrukten weliswaar het verschil tussen zeker religie en magie, maar in verschillende niet-kerkelijke bronnen worden ze lang vrij gemakkelijk gecombineerd (Kieckhefer 2014). Brede bevolkingslagen lijken pas als gevolg van de reformaties dat onderscheid geaccepteerd te hebben.

Het onderscheid tussen religie en wetenschap lijkt zich eerder ontwikkeld te hebben, als gevolg van de opkomst van de natuurlijke filosofie aan de Europese universiteiten. Deze opkomst lijkt weer sterk gestimuleerd te zijn door de groeiende beschikbaarheid van de werken van Aristoteles. Aanvankelijk werd deze filosofie niet gezien als strijdig met de theologie, maar dat veranderde in de veertiende eeuw, wanneer vanuit de kerkelijke hoek het onderwijs in deze wetenschappen sterk werd tegengewerkt. Overigens zonder veel succes (Grant 2004). De grens tussen wetenschap en magie werd overigens weer later getrokken, pas in de loop van de zestiende eeuw. Mensen als Isaac Newton bestudeerden bijvoorbeeld ook de

alchemie. A.C. Grayling betoogt overtuigend dat de verzelfstandiging van de wetenschap mogelijk werd gemaakt door de politiek-sociale onrust van de Europese godsdienstoorlogen (Grayling 2016).

Hek van de dam

Wat als de huidige ontwikkelingen van diversificatie en transformatie binnen de West-Europese religie inderdaad begonnen in die late middeleeuwen? Die ene kerk vertoont vanaf die periode immers al een duidelijk proces van diversificatie. Dat proces verandert niet van richting met Luther, want al eerder zijn pogingen gedaan om ook buiten het instituut van die ene kerk te diversifiëren. Het enige wat wel lijkt te veranderen is de politiek-culturele realiteit; er zijn nu meerdere christelijke instituties die ook een zekere politieke machtspositie verwerven. De religieuze impact van Luthers optreden was mogelijk minder significant dan vaak wordt aangenomen. Het proces veranderde wel van tempo; na Luther was het spreekwoordelijke hek van de dam, zeker in de politiek veilige omgeving van de Amerikaanse kolonies. Het aantal verschillende christelijke kerken nam toe. Maar ook binnen de zich herstellende Katholieke Kerk was er sprake van diversificatie, al was het maar in de toename van het aantal religieuze ordes, ieder met een eigen benadering van de katholieke spiritualiteit. In al deze vormen stond een veel persoonlijker, directere invulling van het christelijke leven dan voorheen centraal. Vanuit deze diversificatie is verder een plausibele lijn te trekken naar de ontwikkeling van de verschillende christelijke stromingen van de negentiende eeuw, maar ook de moderne

vormen van spiritualiteit die juist draaien om die persoonlijke invulling van het religieuze leven. Maar die ene kerk transformeerde ook, tot op het punt dat de nieuwe vormen niet meer als kerkelijk te typeren zijn. Het meest voor de hand liggende voorbeeld is de wetenschap. Ook wetenschap en filosofie komen immers voort uit de traditie van die ene kerk. De meeste wetenschappers en filosofen tot ver in de achttiende eeuw zagen hun werk als praktische invulling van dat christelijke leven. Uiteindelijk maakte een deel van hen zich los van die christelijke identiteit, maar het aandeel atheïsten blijft lang beperkt. Zelfs voor Darwin lijkt zijn werk aan de evolutietheorie niet fundamenteel in tegenspraak met zijn christelijk geloof.⁴ In de moderne tijd verloor de wetenschap relatief snel zijn kerkelijke basis, zeker met betrekking tot de acceptatie van geloofsovertuigingen.

In de twintigste eeuw werd in het Westen het rationele, wetenschappelijke wereldbeeld steeds gangbaarder. Onderzoeken geven aan dat steeds minder mensen zichzelf verbinden aan een godsdienstige traditie. Toch is het te simpel om te stellen dat zij daarmee ook minder religieus zijn. Veel van de seculiere waarden en normen komen niet alleen voort uit de godsdienstige tradities, ze zijn ook nauw verbonden met een bepaald wereldbeeld én krijgen vorm in het dagelijkse handelen en rituelen (zoals huwelijken, maar ook diploma-uitreikingen en bijvoorbeeld dodenherdenking). De post-seculiere samenleving is dan misschien wel minder godsdienstig, tot op zekere hoogte is ze nog wel religieus.⁵

Weinig kritisch curriculum

Biedt het curriculum in het voortgezet onderwijs voldoende mogelijkheden om leerlingen bewust te maken van dit proces van transformatie en diversificatie? Uit de gezamenlijke studie naar deze vraag bleek de afgelopen jaren dat het curriculum en de verschillende methodes de onttoveringstheze weinig kritisch benaderen. Ook sommige masterstudenten waren zich niet bewust van andere visies op de culturele-mentale ontwikkelingen in de Europese geschiedenis van de afgelopen negenhonderd jaar. De kenmerkende aspecten zijn echter zo open geformuleerd dat zij voldoende mogelijkheden bieden om deze inzichten wel in de eigen lespraktijk te verwerken. Om dat te verkennen deden studenten uiteindelijk ook een kort literatuuronderzoek naar een bekende denker uit de periode 1200-heden, bijvoorbeeld Thomas van Aquino en Marx. Daarbij werd niet alleen bekeken hoe deze denkers te plaatsen waren in het proces van transformatie en diversificatie, maar ook hoe hun ideeën aan de hand van primaire bronnen ingezet konden worden in de eigen lessen voor de bovenbouw. ■

De anatomische les van Dr. Nicolaes Tulp, schilderij van Rembrandt van Rijn, 1632. Collectie Mauritshuis.

Literatuur

- Beneker, T., & van Gaans, G.** (2018). Kennis voor de toekomst? In: T. Beneker (red.), *Toekomstgericht onderwijs in de maatschappijvakken. Een vakdidactisch perspectief vanuit aardrijkskunde, economie, geschiedenis, levensbeschouwing en maatschappijleer* (LEMM), pp. 30-41.
- Berger, P.L.** (1969). *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion* (Anchor Books).
- Brink, G. van den** (sd). Vindplaatsen van het hogere. Een samenvatting van de belangrijkste bevindingen. In: G. van den Brink (red.), *De lage landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan* (Amsterdam University Press), pp. 477-518.
- Eire, C.M.** (2016). *The Reformations. The Early Modern World, 1450-1650* (Yale University Press).
- Geertz, C.** (1966). Religion as a Cultural System. In: M. Banton, *Anthropological Approaches to the Study of Religion* (Tavistock Publications), pp. 1-46.
- Grant, E.** (2004). *Science & Religion 400 B.C. – A.D. 1550* (The Johns Hopkins University Press).
- Grayling, A.** (2016). *De tijd van het genie. De zeventiende eeuw en de geboorte van het moderne denken* (Hollands Diep).
- Jenkins, P.** (2011). *The Next Christendom. The Coming of Global Christianity* (Oxford University Press).
- Kieckhefer.** (2014). *Magic in the Middle Ages* (Cambridge University Press).
- McGuire, M.B.** (2008). *Lived Religion. Faith and Practice in Everyday Life* (Oxford University Press).
- Orsi, R.A.** (2002). *The Madonna of 115th Street. Faith and Community in Italian Harlem, 1880-1950* (Yale University Press).
- Taylor, C.** (2007). *A Secular Age* (The Belknap Press of Harvard University Press).
- Weber, M.** (1919). *Wissenschaft als Beruf* (Verlag von Duncker & Humblot).
- Woodhead, L.** (2004). *An Introduction to Christianity* (Cambridge University Press).